

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих
дисциплін

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **Насильницька політика розселення**
на Поділлі у 1929-1934 рр.

Виконала: студентка 4 курсу
спеціальності 6.02030203 «Історія»
заочної форми навчання
Станіславчук Олена Михайлівна

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
архівознавства, спеціальних історичних і
правознавчих дисциплін
Климчук Людмила Вікторівна

Рецензент:

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база дослідження.....	11
Висновки до розділу 1.....	13
Розділ 2. Процес встановлення колективного господарства на селі	14
2.1. Початок політики колективізації на селі.....	14
2.2. Політика розкуркулення та депортації українських селян.....	20
2.3. Селянський супротив колективізації.....	27
Висновки до розділу 2.....	34
Розділ 3. Трагедія селянства під час колективізації	36
3.1. Особливості та наслідки другої та третьої хвилі розкуркулення....	36
3.3. Голод 1932-1933 рр. спричинений політикою колективізації.....	44
Висновки до розділу 3.....	55
Висновки	56
Список використаних джерел та літератури	59

ВСТУП

Актуальність теми. Проблеми, пов'язані з реформуванням сільського господарства Радянською владою, завжди залишалися вкрай складними і дискусійними. Протягом багатовікової історії влада, намагаючись перебудувати аграрний сектор, не стільки враховувала прагнення селянина змінити своє життя на краще, скільки керувалася власними інтересами в ім'я збереження своїх політичних позицій.

Виходячи з цього, всебічне вивчення історії селянства є одним із найважливіших завдань сучасної української історичної науки. Чільне місце у цьому плані посідають колективізація і розселювання, які відбувалися на початку 30-х рр. минулого століття. Фактично це була громадянська війна між сталінським режимом і селянством, які представляли різні культури, способи мислення і буття у фатальному варіанті цього існування. Одним із наслідків колективізації і розкуркулення став голодомор 1932-1933 рр., який кваліфікується як геноцид українського народу. Наслідки цих аграрних перетворень навіть сьогодні до кінця не оцінені, не подолані, але поглиблюються спробами нової ломки аграрної сфери.

Крім того, на Поділлі існували досить відмінні від інших частин України специфічні риси сільського господарства, які позначилися на регіональних особливостях колективізації та розкуркулення. Вивчення цих особливостей і є головним завданням роботи.

Таким чином, актуальність обраної для вивчення теми зумовлена необхідністю аналізу та узагальнення регіональних особливостей як сукупності складових, що відтворюють цілісну картину здійснення колективізації та розкуркулення в регіоні і, не меншою мірою, як підґрунтя фундаментального дослідження даної проблеми у всеукраїнському масштабі.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі вивченого наукового доробку дослідити насильницьку політику розселяювання на Поділлі у 1929-1934 рр. Виходячи з мети, ставляться такі дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан джерельної бази та ступінь дослідження теми;

- проаналізувати процес встановлення політики колективізації на селі;
- охарактеризувати селянський супротив колективізації;
- висвітлити особливості та наслідки другої та третьої хвилі розкуркулення;
- розкрити причини та масштаби голоду 1932-1933 рр.;

Об'єктом дослідження є політика колективізації і розкуркулення на Поділлі: передумови, хід та наслідки.

Предметом дослідження є соціально-економічні та громадсько-політичні процеси в подільському селі, зумовлені здійсненням політики розселянювання.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1939-1934 рр., коли уряд СРСР відмовився від політики непу і перейшов до реалізації створення державного сектора економіки на селі через зверхніндустріалізацію і суцільну колективізацію сільського господарства, складовою частиною якого стало знищення селянського господарства, тобто здійснення політики тотального розселянювання. Вибір нижньої межі зумовлений здійсненням перших кроків із згортання непу і початком наступу тоталітарної держави на селянство, верхньої межі пов'язаний із утвердженням у краї колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства і ліквідації вільного селянства.

Територіальні рамки дослідження охоплюють історико-географічний регіон України Поділля. Сьогодні це сучасна Вінницька і Хмельницька область.

Для реалізації вивчення досліджуваної проблеми були використані такі **методи дослідження**:

1) поєднання історичного і логічного аналізу для виявлення конкретних історичних фактів і явищ, що спричинили зміни в економічній структурі аграрного сектора, тобто перехід до суцільної колективізації та створення колгоспно-радгоспної системи на селі;

2) метод структурно-генетичного аналізу та синтезу при аналізі становища сільського господарства в 30-і рр. XX ст.;

3) порівняльний метод, при допомозі якого можна простежити функціонування сільськогосподарського виробництва в період колективізації, для співставлення і порівняння форм господарювання в аграрному секторі.

В основі методологічного підходу до вивчення даної проблеми лежать принципи об'єктивності та історизму.

Практична значимість дослідження полягає у можливості його прикладного застосування. Матеріали бакалаврської роботи можуть бути використані при написанні узагальнюючої праці з історії селянства періоду колективізації та розкуркулення. Основні положення і висновки, фактичний матеріал, опрацьований автором, може бути використаний для подальшого дослідження даної теми і суміжної проблематики, для осмислення особливостей запровадження ринкових відносин та подальшого їх розвитку в аграрному секторі, зокрема, в сільськогосподарському виробництві, для розуміння особливостей становлення й остаточного формування структури сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах. Водночас узагальнені матеріали з проблем реформування розвитку аграрного сектора можуть бути використанні для підготовки спецкурсів та семінарських занять, у вузівських курсах навчальних дисциплін економічного та історичного циклу.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, що, в свою чергу, поділяються на сім підрозділів, висновків до кожного розділу і загальних висновків, списку використаних джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

Отже, в 1927-1928 рр. почалося примусове насаджування колгоспів – тих форм у структурі сільськогосподарського виробництва, для існування яких не було соціально-економічних умов.

Суцільна колективізація і масове розселення на Поділлі у своєму розвитку пройшли три етапи. На першому, початковому етапі, який отримав назву «колективізаторська лихоманка», місцеві владні структури основну ставку зробили на адміністративні насильницькі методи здійснення колективізації. У цей період широко практикувалися арешти, залякування селян. В погоні за високими показниками т.зв. усупільнення створювалися фіктивні колгоспи, в які без письмової згоди, нерідко обманним шляхом записували селян. Колективізація та розкуркулення в краї відбувалися за розкладкою, тобто за попередньо встановленими планами для кожного району і навіть сільської ради. До них ретельно готувалися партійні і державні структури влади.

Оскільки в регіоні ще до суцільної колективізації малочисельні індивідуальні заможні господарства фактично були розорені, то розкуркулення здійснювалося винятково з метою залякування та розколу села. Базовими районами поселення депортованих селян із регіону став Північний край.

Перша хвиля суцільної колективізації і розкуркулення наштовхнулася на потужний, хоча і стихійний, опір селянства. Особливо це проявилось у Шепетівському окрузі. Є всі підстави стверджувати, що повідомлення про селянські виступи на Шепетівщині, поряд із іншими регіонами, спонукали вище керівництво країни, особисто Сталіна, здійснити певні корективи у планах здійснення колективізації і розкуркулення в країні. В результаті розпочався масовий вихід селян із колгоспів. У підсумку навесні 1930 р. колгоспи перебували в стані розвалу, об'єднуючи у своєму складі переважно незаможницькі верстви, сільську бідноту.

Під час другого етапу колективізації (березень 1930 – літо 1932 рр.) були внесені певні зміни у тактиці здійснення суцільної колективізації. Їх суть полягала у тому, що компартійно-радянське керівництво, переклавши всю відповідальність за злочини першого етапу трагічного перелому на селі на місцевих радянських і партійних працівників, мало намір відступити перед проявами стихійних хвилювань, заспокоїти селянство, але викоренити з його середовища всіх, хто міг чинити активний опір подальшому здійсненню суцільної колективізації. Восени 1930 р. розпочався потужний наступ на селян краю.

Кампанія розкуркулення 1931-1932 рр. готувалася і проводилася на Поділлі досить ретельно з урахуванням набутого досвіду 1930 р. Депортація подільських селян здійснювалася блискавичними темпами. Базовим районом виселення сільських трударів краю став Північний Урал. Для депортованих селян Поділля і членів їх сімей необхідність покинути Батьківщину і оселитися у віддалених північних районах СРСР.

На цьому етапі колективізації посилювався опір селянства, але він набув нових специфічних рис. Характерними стало псування і нищення колгоспного реманенту, тягла, імітація праці у колгоспах, тобто відмова вчасно і якісно виконувати різноманітну роботу в колгоспах, масовий вихід селян із колгоспів, крадіжки колгоспної власності тощо.

Для боротьби із селянським опором колективізації органами влади було застосовано безпрецедентний терор. Дії місцевих владних структур були протиправними, адже каральні акції застосовувалися проти селян, які не вчинили злочину, а відмовлялися вступати до колгоспу чи здавати задарма хліб державі, якого здебільшого у них не було. Колгоспників і селян-одноосібників фактично карали не за злочин, а за переконання, за відмову прийняти колгоспно-радгоспну систему ведення сільського господарства.

В результаті терору колгоспи краю об'єднували влітку 1932 р. половину селян краю і мали у своєму розпорядженні третину орної землі. На основі цього можна стверджувати, що в колективізації сільського

господарства наступив корінний перелом. Більшість селян краю з примусу стали колгоспниками, а колгоспи – домінуючим типом господарювання у подільському і східноволинському селі. Проте на відміну від Степу і Лівобережжя колективізація на Поділлі виявилася незавершеною, оскільки, за тогочасними критеріями, суцільна колективізація повинна була мати не менше 68-70 % селянських господарств з охопленням не менше 75-80 % посівних площ.

Третій період колективізації – грудень 1932-1934 рр. – співпав з голодомором. Як підтверджують результати дослідження, його виникнення в регіоні було пов'язано із конфіскацією усіх нагромаджених до наступного врожаю продовольчих запасів у колгоспах і в індивідуальних селянських господарствах з метою покарати селян голодом за погану роботу в колективах та невиконання державних зобов'язань. Проте голодомор на Поділлі мав свою власну страхітливу причину, пов'язану насамперед із тим, щоб завершити колективізацію сільського господарства. Голодовий терор був використаний місцевими владними структурами за вказівкою центральних органів влади для того, щоб припинити вплив селян із колгоспів, змусити одноосібників вступити до них, а колгоспників прийняти колгоспно-радгоспну систему.

Завершальний період колективізації одноосібних селянських господарств супроводжувався третьою хвилею розкуркулення. На відміну від двох попередніх, вона мала вибірково-адресний характер і зачіпала окремі категорії сільського населення. Розкуркулення у цей період продовжувало розглядатися владними структурами як засіб тиску на селян у формі каральної акції з метою остаточно зламати селянський опір. Колективізація і розселянювання зруйнували економічні підвалини індивідуальних селянських господарств, започаткувавши організаційно-господарські основи напівкріпосного соціального статусу колгоспника, створивши нестерпні умови життя, викликані податковим тиском на колгоспи, непосильними хлібозаготівлями, ізоляціоністською політикою партії стосовно селянства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Бойкотуємо шкідників хлібозаготівлі (допис сількора) // Червоний кордон. – 1929. – 2 лютого.
2. За опір хлібозаготівлі – бойкот (допис сількора) // Червоний кордон. – 1929. – 3 жовтня.
3. З куркулями не панькаємося (допис сількора) // Червоний кордон. – 1932. – 4 жовтня.
4. Косіор С. У похід на куркулів / Станіслав Косіор // Комуніст. – 1930 – 28 січня.
5. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933: зб. документів і матеріалів / АН України; Ін-т історії України; упоряд. Г.М. Михайличенко, Э.П. Шаталіна. – 2-е вид, стереотип. – К.: Наук. думка, 1993. – 734 с.
6. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.4. – К.: Політвидав України, 1979. – 642 с.
7. Кам'янещина в цифрах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янецьке округове статистичне бюро, 1927. – 137 с.
8. Кульчицкий С.В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / С.В. Кульчицкий. – К.: Наш час, 2008. – 238 с.
9. Радянське будівництво на Хмельниччині. 1921-1982: Док. і м-ли / Упоряд. В.П. Бабляк, О.П. Бурова, І.В. Гарнага, І.Х. Шиманський; ред. кол. Л.В. Кульпінський (голова) та ін. – Л.: Каменяр, 1983. – 188 с.
10. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941: Документи і матеріали / Упоряд. І.В. Гарнага, С.Л. Коваленко, Г.О. Мородецька та ін.; ред. кол. В.І. Купратий (голова) та ін. – Л.: Каменяр, 1989. – 207 с.
11. Сталін Й. Запаморочення від успіхів / Йосип Сталін // Правда. – 1930. – 2 березня.
12. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: док. и материалы, 1927 – 1939: В 5 т. – Т. I: Май 1927 – ноябрь 1929 / Данилов В.

(отв. ред.) и др. – М.: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН. – 1999. – 879 с.

13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: док. и материалы, 1927 – 1939: В 5 т. – Том II: ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2000. – 927 с.

14. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: док. и материалы, 1927 – 1939: В 5 т. – Том III: конец 1930 – 1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1008 с.

15. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: док. и материалы, 1927 – 1939: В 5 т. – Т. IV: 1934 – 1936 / Под ред. Ю. Мошкова (отв. ред.) и др.; Сост.: В Данилов, Ю. Мошков, М. Кудюкина и др. М.: РОССПЭН. – 2002. – 1055 с.

ЛІТЕРАТУРА

16. Адамовський В. Ешелони у вічність. Депортації населення в першій половині ХХ ст. / В. Адамовський. – Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д., 2007 – 184 с.

17. Андреев Е.М. Население Советского Союза: 1922-1991 / Е.М. Андреев, Л.Е. Дарский, Т.Л. Харькова. – М.: Наука, 1993. – 141 с.

18. Анчаров А. Классовая борьба в деревне и сельсоветы / А. Анчаров. – М., 1929. – 68 с.

19. Араловец Н.А. Потери населения советского общества в 1930-е гг.: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии. / Н.А. Араловец // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 19-23.

20. Безансон А. Війна більшовиків проти селян (1917-1933) / А. Безансон // Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С.128-133.

21. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень / М.Д. Березовчук. – К.: Політвидав, 1976. – 149 с.

22. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження / С. Білокін. – К.: Наук. думка, 1999. – 234 с.

23. Бондаренко М.А. Развитие общественного хозяйства колхозников Украины в годы довоенных пятилеток / М.А. Бондаренко. – К.: Изд-во АН УССР, 1973. – 462 с.
24. Васильев В. Коллективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильев, Л. Віола. – В.: Логос, 1997. – 536 с.
25. Веселова О. М. Голодомори в Україні 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947 / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – Київ-Нью-Йорк, 2000. – 198 с.
26. Вовк О. Історіографія соціокультурних процесів в українському селі в умовах радянзації у 20-30-х роках ХХ століття // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Українознавство. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2007. – Вип. 11. – С. 36-39.
27. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги // Сост. Н.Я. Араловец и др. – М.: Институт истории СССР, АН СССР, 1991. – 153 с.
28. Гаврилюк А.Е. Социальная политика КПСС на селе: На опыте работы партийных организаций Украины / А.Е. Гаврилюк. – К.: Вища школа, 1984. – 270 с.
29. Гайстер А. Достижения и трудности колхозного строительства / А. Гайстер. – М., Изд. Ком. академии, 1929. – 96с.
30. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О.І. Ганжа. – К.: Наук. думка, 1996. – 280 с.
31. Гинцберг Л.И. Массовые депортации крестьян в 1930-1931 годах и условия их существования в северных краях (по материалам «особых папок» Политбюро ЦК ВКП(б) и комиссии Андреева) / Л.И. Гинцберг // Отечественная история. – 1998. – № 2. – С. 190-196.
32. Гіллер В. Коллективізація селянських господарств України / В. Гіллер. – Харків, 1930. – 32 с.
33. Гозулов А.И. Народонаселение СССР. Статистическое изучение численности, состава и размещения / А.И. Гозулов, М.Г. Григорянц. – М.: Наука, 1969. – 171 с.

34. Данилов В.П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / В.П. Данилов. – М., 1961. – 28 с.
35. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В.П. Данилов. – М., 1977. – 60 с.
36. Жировская В.Б. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года / В.Б. Жировская, И.Н. Киселев, Ю.А. Поляков. – М.: Наука, 1996. – 152 с.
37. Завальнюк О. Новітня аграрна історія України. / О. Завальнюк, І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.
38. Зеленин И.Е. Колхозное строительство в СССР в 1931-1932 гг. / И.Е. Зеленин // История СССР. – 1960. – № 6. – С. 23-41.
39. Ивницкий Н.А. Раскулачивание в начале 30-х годов и судьба раскулаченных / Н.А. Ивницкий // Россия в XX веке. Историк спорят. – М.: Наука, 1994. – С. 329-336.
40. Каденюк О. Аграрна історія України / О. Каденюк. // Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 300 с.
41. Карр Є. История Советской России / Є. Карр. [Кн. 1: Том 1 и 2.] Пер. с англ // Предисл. Ненарокова А.П. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.
42. Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі / П. Когут. – Львів, 2000. – 80 с.
43. Конвекст Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом / Р. Конвекст // Новый мир. – 1989. – № 10. – С. 179-200.
44. Краев М.А. Победа колхозного строя в СССР / М.А. Краев. – М.: Госполитиздат, 1954. – 435 с.
45. Крисанов Д.Ф. Сельское население: социально-экономический аспект / Д.Ф. Крисанов. – К.: Наукова думка, 1988. – 140 с.
46. Кульчицкий С.В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине. / С.В. Кульчицкий // Сторінки політичної історії України. – К., 1990. – С.194-205.

47. Кульчицкий С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1988. – 178 с.
48. Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому» / С.В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1991. – 123 с.
49. Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929-1941 рр.) / М.Т. Куц. – Львів: Вид-во Львів ун-ту, 1965. – 280 с.
50. Лившиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. / Ф.Д. Лившиц // Демографические процессы в СССР. – М.: АН СССР, 1990. – С. 174-207.
51. Литвин В.М. Історія українського селянства / В.М. Литвин – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
52. Лященко П. История народного хозяйства СССР / П. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956. – 735 с.
53. Максудов С. Потери населения СССР в годы коллективизации / С. Максудов // Звенья: Исторический альманах. – М.: Прогресс, Феникс, Atheneum, 1991. – Вып. 1. – С. 65-112.
54. Марчук Л. Исторический опыт КПСС по развитию и укреплению союза рабочего класса и крестьянства в годы социалистического строительства (1927-1937) / Л. Марчук. – Харьков, 1979. – 144 с.
55. Мельгунов С.П. Красный террор в России. / С.П. Мельгунов. – Москва: СП «РУСО»; «P.S.», 1990. – 202 с.
56. Население СССР за 70 лет / Отв. ред. Л.Л. Рыбаковский. – М.: Наука, 1988. – 278 с.
57. Островский В.Б. Новый этап в развитии колхозного строя / В.Б. Островский. – К.: Политиздат, 1977. – 271 с.
58. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. – К.: Просвіта, 1996. – 405 с.
59. Панченко П. Новітня аграрна історія України / П. Панченко, С. Тимченко. – Запоріжжя: 1995. – 280 с.
60. Рибак І.В. Розкуркулення на Поділлі в період «колективізаторської лихоманки» (грудень 1929 – березень 1930 рр.) / І.В. Рибак, А.Ю. Матвеев //

Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 2 (4). – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 186-191.

61. Рибак І.В. Колективізаторська лихоманка на Шепетівщині (зима-весна 1930 року) / І.В. Рибак // Південно-Східна Волинь : Наука, освіта, культура. Матеріали регіональної науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 185-186.

62. Рибак І.В. Історія Радянського суспільства. Зародження та утвердження (1917-1991 рр.) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1998. – 140 с.

63. Рибак І.В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925-1932 рр. / І.В. Рибак // УІЖ. – 1981. №2. – С. 55-59.

64. Рибак І.В. Колективізація на Поділлі / І.В. Рибак // Подільська старовина. Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С. 218-228.

65. Рибак І.В. Голодомор на Поділлі: детермінанта та наслідки / І.В. Рибак, А.Ю. Матвеев // Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький-Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. – С. 70-83.

66. Рибак І.В. Новітня історія Росії радянської доби (1917-1991 рр.) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. – 288 с.

67. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921-1932рр. / І.В. Рибак. – К.: Рідний край, 1999. – 90 с.

68. Рибак І.В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. / І.В. Рибак, А.Ю. Матвеев. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 140 с.

69. Рибак І.В. Здійснення насильницької політики розселяннювання на Поділлі та Південно-Східній Волині (др. пол. 20 – пер. пол. 30-х рр. ХХ ст.) / І.В. Рибак, А.Ю. Матвеев. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2011. – 196 с.

70. Самійленко І. Соціополітичне тло голодового геноциду в Україні. Комунізм смертельний ворог села: Історичний нарис / І. Самійленко. – К.: Просвіта, 1998. – 125 с.
71. Селунская В.М. Изменения социальной структуры советской деревни / В.М. Селунская. – М.: Знание, 1979. – 64 с.
72. Симуш П.И. Социальный портрет советского крестьянства / П.И. Симуш. – М.: Политиздат, 1976. – 319 с.
73. Слинько І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927-1932). / І. Слинько. – К., 1962. – 190 с.
74. Соломко Н.Т. Аграрна політика КПРС в дії: Діяльність Комуністичної партії України по розвитку соціально-політичної і виробничої активності трудівників села / Н.Т. Соломко. – К.: Політвидав України, 1980. – 188 с.
75. Трапезников С.П. Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой пятилетки / С.П. Трапезников. – М.: Наука, 1951. – 456 с.
76. Українське село у 20-90 роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис) / [Беренштейн Л., Кульчицький С., Панченко П., Мигрін Г., Джос Ф., О. Каденюк] – Київ, 1998. – 124 с.
77. Хорошун Б. Від холоду до голоду. Комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20-30 ті рр. / Б. Хорошун. – К.: Просвіта, 1998. – 192 с.
78. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы / В.В. Цаплин // Вопросы истории. – 1989. – №4. – С. 178-185.
79. Шарапов Г. В. Начало социалистических преобразований в деревне в первые годы Советской власти / Г.В. Шарапов. – М.: Наука, 1960. – 86 с.
80. Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.) / Є.П. Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1997. – 214 с.
81. Шульга З.П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні / З.П. Шульга. – К.: Наук. думка, 1960. – 151 с.
82. Шульга І.Г. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років / І.Г. Шульга. – Вінниця, 1997. – 134 с.